

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1940**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1940

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslaget efter fotografier av Lennart af Petersens. Första sidan avbildar den på Skansen resta runstenen från Norslunda by, Norrsunda socken, Uppland. Sista sidan återger ett prov på tillverkningen vid Glashyttan på Skansen.

Tryckt hos

Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1940

V A R G S K A L L

av *Albert Nilsson*

Björn, varg och räv må envar och allestädes saklöst dräpa och konungens landsfogde skall vara skallfogde i varje skallag", läser man i de utförliga bestämmelserna om skalljakt i konung Kristoffers landslag av år 1442. Ända sedan den första bosättningen i vårt land, då nybyggaren sökte bete i ödemarkerna för sina husdjur, har denna regel varit gällande, och den långa striden mellan människan och rovdjuren slutade i stort sett först under senare delen av 1800-talet. Björnen drog sig då allt längre upp mot norr, och härad efter härad, landskap efter landskap rapporterade den siste vargens död. Endast räven finna vi fortfarande över hela landet, och det är intressant att konstatera, att man här och där för hans dödande fortfarande tillämpar metoder, som i sin teknik och med sina bygdeuppbåd av människor kunna härledas från tider långt före både landslagens och landskapslagarnas tillkomst. I dessa senare ha vi våra allra äldsta bestämmelser för rovdjursjakten, d. v. s. så tidigt som 1200-talet. De fixera dock säkerligen förhållanden, som varit gällande långt tidigare.

Yngre Västgötalagen och Östgötalagen stadga för varje bonde skyldighet att hålla 3 famnar vargnät, Södermannalagen anger blott 2 famnar, medan Västmannalagen och senare såväl Magnus Erikssons som Kristoffers landslag stadga 4 famnar. Den senare föreskriver även beträffande nätets hållbarhet, att det skall vara så starkt, att det ej brister, om en man kliver upp i det, en bestämmelse, som med hela envisheten hos den en gång

formulerade lagparagrafen går igen både i 1734 års lag och i senare skallordningar. Som en kuriositet och samtidigt ett belägg på den urgamla skillnaden mellan Sverige och dess nu sydligaste landskap kan nämnas, att Skånelagen saknar bestämmelser om björn- och vargjakt men väl stadgar om straff för den, som uppföder björn eller varg, om dessa skulle skada någon.

I samtliga ovan nämnda landskapslagar utom Östgötalagen stadgas bondens skyldighet att utom vargnät även hålla varggårdar. "Envar skall svara för varggårdar lika väl som för gärdesgårdar", säger Västmannalagen och i Kristoffers landslag säges i samband med bestämmelsen att landsfogden skall indela sitt fögderi i skallag: "Nu kan han ej själv vara tillstädes, då må han å sina vägnar i varje skallag tillsätta en man för nätskall och en för varggårdsskall". Det talas också om skall *till* varggårdar och det är redan härav tydligt, att varggårdarna hade två uppgifter, eller möjligen att man hade två olika slag av varggårdar, dels vanliga varggårdar, dit rovdjuren lockades genom utlagd åtel, dels sådana, som tjänade som fälla i slutet av en skallgång. Den senare uppgiften synes endast vara belagd i landslagen, men motsvaras närmast av vissa former för de skall inom särskilt anordnade jaktplatser, som från och med 1700-talets början blevo vanliga i Sverige.

De äldsta skalljakterna med nät torde inte ha varit av någon större omfattning, fastän skallagen organiserades inom fögderiet. Då vargarna härjat på någon plats eller där de sommartiden haft sin lya, samlades man inom socknen eller några byalag. Det torde ha varit såväl vinterjakter som sommarjakter och i förra fallet har man givetvis redan då använt metoden att först inringa vargarna på spårsnön. Man beräknade åt vilket håll vargarna skulle fly, vilket alltid var mot storskogen. Här ställdes näten, vaktade av nätkarlar med yxor, klubbor eller pikar. En drevkedja försökte så under larm och oväsen driva vilddjuren mot näten. Olaus Magnus säger om vargskallen i Sverige: "Då Vargarne borttagit en stor mängd kreatur från Allmogen och derigenom bringat den i fattigdom och förtviv-

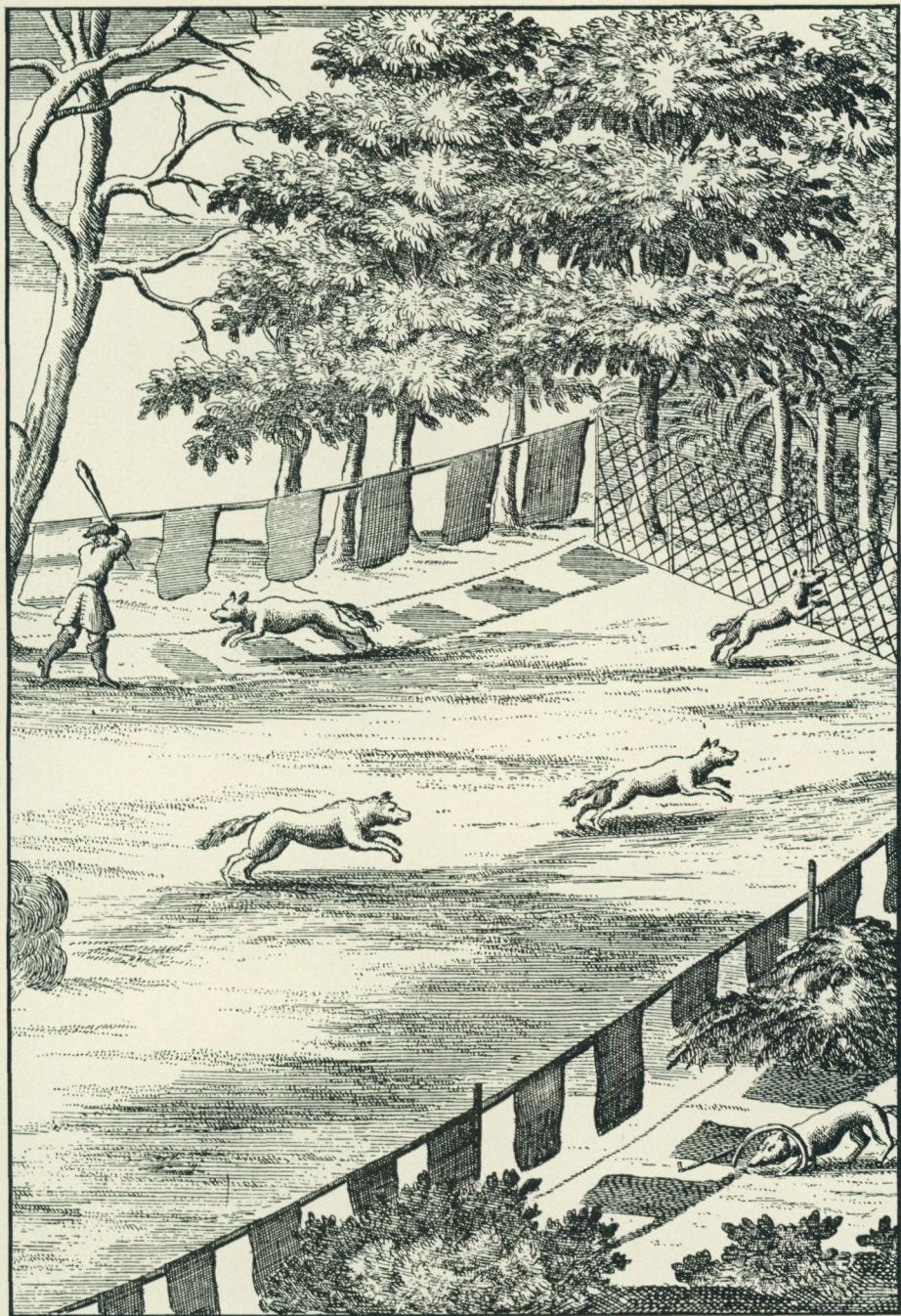

Bild 1. Jaktvät och jaktlappar. Djuren torde föreställa vargar. Detalj av en bild föreställande vinterjakt i H. F. von Fleming, *Der vollkommene teutsche Jäger*, Th. 2., Leipzig 1724, Pl. XXXIV.

lan, anställes *skall* (venatio publica), hvartill ort, dag och timma utsattes; då nät, hundar och öfrig redskap böra vara på stället". Anmärkningsvärt är omnämmandet av hundar. Enligt samstämmiga uppgifter i övrigt ha hundar icke använts vid skalljakter på varg i Sverige och det är väl troligt, att Olaus Magnus härvid tänkt på kontinentala förhållanden.

Metoden att med hjälp av nät fänga eller hindra det vilda måste vara mycket gammal. De antika folken kände den redan. Jaktnätens stora utbredning bland olika folk tyder också på en hög ålder. Inom de stora viltparkerna vid de kontinentala hoven använde man i stället för nät ofta höga, medelst pålar och pinnar fastsatta dukar för jaktområdets instängning.

Likaså har användningen av skrämmande jakttyg av olika slag gammalt ursprung, även om den först ganska sent tillämpats i vårt land. Jakttygens uppgift är att skrämma undan djuren och därigenom hålla eller driva dem inom ett visst område. De placeras därför också ständigt så synliga som möjligt och helst i öppen terräng. Redan antikens egyptier, greker och romare kände till jakttyg av detta slag. I Grekland och Rom användes såväl jaktlappar som fjäderbuntar, de senare avsedda att även genom sin lukt hålla djuren borta, varför det uppgives, att man med förkärlek använde hägerfjädrar. I den kontinentala jakten användes särskilt vid hoven och jaktparkerna praktfulla jaktlappar, ofta med ägarens initialer, men även fjäderlappar förekommo. De stora slutna drevjakterna voro vanliga på kontinenten under 1600- och 1700-talen, bild 1, och i Sverige upptogos de av den jaktälskande Fredrik I. Inom vitt skilda primitiva kulturer äro emellertid skrämmande jakttyg väl kända, främst avsedda att innesluta och driva det vilda mot vissa platser med fällor eller naturliga stup. Ostjakerna innesluta sålunda hjordar av vildren med fågelvingar på snören på sådana ställen där det sedan kan gå lätt att hetsa och döda dem. Lapparna uppsatte förr vildrenstängsel av glesa stakar med påsatta torvor eller andra mörka föremål. Stakarna ställdes allt tätare ju närmare stängslet ledde mot stupet, där renarna fångades. Nordamerikas indianer brukade samma metod för

att leda buffelhjordarna till sina snaror och fångstgropar. I Sverige kommo de skrämmande verktygen till användning så gott som uteslutande vid skalljakterna på älg och särskilt de större rovdjuren varg och björn och i någon mån räv, medan de på kontinenten synas ha spelat huvudrollen vid hjortjakterna i de stora jaktparkerna. De omtalas emellertid här även för räv och hare. Utan en mera ingående undersökning kan det icke med säkerhet sägas, när skrämmande jakttyg först blevo kända i vårt land. Det torde dock ha varit under 1600-talets senare del. I 1647 års lag om jakt nämnas de icke men de diskuteras 1691 i protokollen hos den lagkommission, som då höll på med utarbetandet av förslag till ny lag. "I stället för näth må lappar skaffas och kringställas", heter det här. I lagförslaget 1692 föreslås det att varje bonde skulle hålla 4 famnar 5 alnar höga vargnät, "der store skogar äro och annat jakttyg ej brukas kan; men der mindre skog är jachtlappar med sitt tillhör förskaffa". Emellertid komma jaktlapparna inte med i 1734 års lag och det dröjde ända till 1778, innan det i ett kungligt brev meddelades tillstånd för allmogen att använda "dukjatyg". De hade emellertid då länge varit i användning både vid björn- och vargjakter i Sverige och det synes ha varit Fredrik I:s kände hovjägmästare Andreas Schönberg, som i större utsträckning börjat härmed. I 1808 års jaktstadga slutligen spela jaktlapparna en mycket stor roll. Ett jakttyg skulle enligt denna bestå av 64 buntar jaktlappar vardera om 40 famnar samt 12 vargnät på 20 famnars längd och 5 alnars höjd.

Enligt Kristoffers landslag var det konungens landsfogde det ålägg att indela fögderiet i skallag och att inom varje skallag utse en man för nätskall och en för skall mot varggård att å hans vägnar leda jakterna.

År 1647 fastställdes av drottning Kristina "Kongl. Maj:tz til Sverige Ordning och Stadga huru alle Rijkzens Inbyggjare sigh förhålla skole medh Jachter, Djiurefång och Fugleskiutande" och därmed är en ny organisation införd även för skalljakterna. För att dessa skola försiggå på rätt sätt åligger det riksjägmästaren att med sina underlydande och med lands-

hövdingarnas råd och hjälp indela landet i skallag. Det föreskrives också en sådan anordning i olika landsdelar, "at Skallen swara uppå hwar andre och hward som aff Willdiuren icke fällas kan må fordrijffuas åth minste uthur the Landskap som bäst bebygde och medh booskap försedde och forsorgde äre". Denna bestämmelse kan ses i sammanhang med de blindskall, som under våren och sommaren förekommit här och där och som blott hade till ändamål att driva bort rovdjuren från de egna markerna. Samma ändamål hade den inom en del landskap vanliga peregrinusspringningen och liknande upptåg med eldar och oväsen i skogen. I lagen av 1647 stadgas också för första gången skottpengar, nämligen för en gammal björn 4 daler, för en björnunge 1 daler, för en varg 2 daler och för en vargunge 1 daler. År 1664 tillkom en förbättrad jaktstadga, som emellertid i fråga om skallagen endast utgör en upprepning av bestämmelserna från år 1647. Däremot medförde 1734 års nya lag med sina omfattande förarbeten vissa ändringar i jaktstadgan och även beträffande skalljakterna.

Jaktstadgan av år 1808 slutligen innehåller åtskilligt nytt. Främst är det de nu så populära jaktplatserna med utlagd åtel, som blivit föremål för omtanken. Det stadgas om allmogens skyldighet att inom de fögderier, där det var lämpligt och där vargar härjade, anlägga sådana jaktplatser och om skyldighet att inom en omkrets av tre mil dit lämna sina döda kreatur eller de gamla hästar, som skulle avlivas. Vargnäten och jakttygen skulle enligt den nya lagen hållas länsvis och detta medförde att särskilt de öppna skalljakterna kommo att taga en dittills ovanlig omfattning med ett väldigt uppbåd av människor. Detta var inte enbart till fördel i avseende på resultaten. Under början av 1800-talet blevo skalljakterna ofta så stora, att organisation, kontroll och ordning fingo eftersättas. Men vid sidan om de stora skalljakterna fortsatte allmogen med sina lokala småjakter på gammalt sätt och det var ofta dessa, som gävo det bästa resultatet. I en redogörelse för jakten i Dalarna år 1833 av Carl Thörnebladh, F. Söderhjelm och W. Nisser skildras dels de större skallen, ordnade genom konungens befallnings-

havande i länet, dels de mindre allmogeskallen, utförda av vissa byar och inom mindre områden. De små skallen anses här ge betydligt bättre och säkrare resultat än de stora, då 3.000—4.000 personer ofta voro i rörelse och avdrivningen kunde taga tre till fyra dygn. Ledarna i storskallen kritiserar för bristande lokalkännedom och fel i organisationen. Sammanfattningsvis säges: "Skallgångar, planmessigt uppgjorde och väl anförde, skulle visserligen mer än någon annan åtgärd bidra till Rofdjurens förminskning; då de deremot nu äro att anse endast såsom ett onus för allmogen. Om de förlora all kredit, är det ej underligt, enär erfarenheten ofta visat, att flere tusende dagsverken blifvit förspillde, utan att ett enda större Rofdjur kunnat fällas." Detta hårda omdöme om de stora skallen torde i stort sett vara riktigt, men man har dock åtskilliga exempel på att verkliga massuppbåd vid skalljakter, som varat flera dygn, även gett mycket goda resultat, t. ex. det stora sommar-skallet i Dalarna strax efter midsommaren 1856, vari deltog inemot 4.000 människor från Mora, Sollerön, Älvdalen och Venjan. Man fällde då 23 björnar, 9 älgar, 2 eller 3 vargar och 1 lo. Men det var härvid också bygdens egna vana skogsmän, som ledde jakten.

Även från andra håll i landet klagades det över de stora skalljakternas klena resultat, detta inte minst från landshövdingarna själva. Man synes också allt mer och mer ha gått över till mindre jakter, där allmogens gamla erfarenheter och kännedom om trakten mera kunde komma till sin rätt.

Med 1864 års nya jaktstadga upphävdes allmogens skyldighet att delta i skalljakter. Björnen hade då redan i stort sett trängts tillbaka till Norrlands skogs- och fjällmarker och fanns icke söder om Värmland och Dalarna. Varg fanns under 1850-talet ännu ganska talrikt särskilt i Kronobergs län men från och med ingången av 1860-talet viker den mycket snabbt norrut. Efter 1870 är det egentligen blott Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län, som utgör ett tillhåll för varg, även om strödjur fällas än i det ena länet än i det andra. Att skalljakterna spelat en stor roll särskilt i södra Sverige framgår emellertid

därav att det år 1864 fälldes 24 vargar söder om Uppsala län men det följande året inte en enda. Under resten av 1860-talet fälldes ännu enstaka djur i Götaland och södra Svealand.

Medan den yttre organisationen för skalljakterna ganska klart framgår av de juridiska akterna, äldre såväl som yngre, berätta de föga om jakternas egentliga teknik. För de senare århundradena föreligger det ganska goda skildringar och det finnes fortfarande en och annan gamling, som minnes sådana jakter från sin barndom eller hört sina föräldrar berätta där-om. Men för de äldre epokerna är det svårare att klarlägga, hur jakten i detalj tillgick. Kristoffers landslags tal dels om "naetia skall" och dels om "warga gaarda skaal" torde böra tolkas så att två former av öppna skalljakter förekommit, mot för tillfället uppsatta nät och mot i förväg på vissa särskilt lämpliga ställen uppsatta varggårdar. Det är därför heller icke uteslutet att de i början av 1800-talet nykonstruerade jaktplatserna, kombinerade med varggård eller varghag, varom mera senare, hade en äldre tradition att bygga på. Huruvida dessa varggårdar varit desamma, som även använts för att med hjälp av åtel inlocka varg i, synes vara svårt att med hjälp av tillgängligt material med säkerhet avgöra, men detta förefaller rimligast. Möjligen ha varggårdarna redan tidigt kommit till användning särskilt under vintern, då vargarna genom den utlagda åteln lockades att kvarstanna inom ett visst område för att sedan med drev eller utan fångas i varggården. I anslutning till detta resonemang torde nätskallen ha förekommit mera under barmarkssäsongen. Magnus Erikssons landslag stadgar, att vargnäten skola synas fjärdedag pingst, vilket förefaller vara en sen tidpunkt med tanke på boskapens utsläppning, men å andra sidan stämmer tiden mycket väl med den ungefärliga tid, då varghonan börjar lära ungarna jaga och man därför vid ett skall har möjlighet att få hela kullen. Denna synpunkt, att man vid sommarskallen skulle vänta tills ungarna voro något försigkomna, framhålles också i den folkliga traditionen.

Stadgandena i våra äldsta lagar visa, att skalljakterna närmast voro avsedda för varg. Så har det också varit ända tills

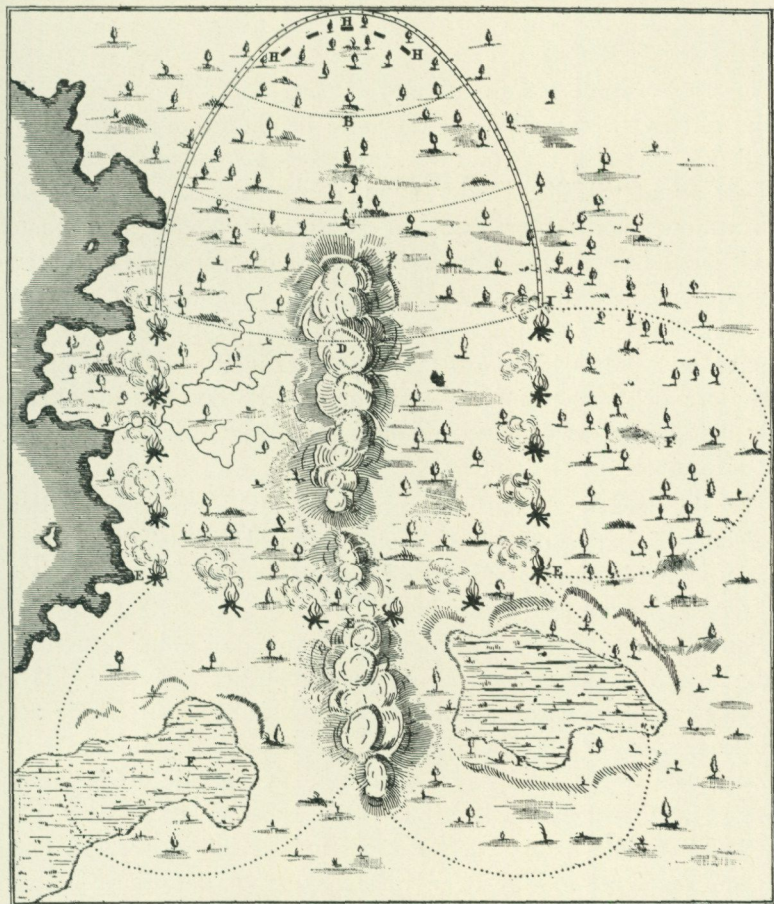

Bild 2. Plan över skalljakt. Överst den inlappade huvudjakten med tre halter och skärmar för skyttarna. Bilden visar därjämte tre sidodrev, vilka avdrevos första dagen med övernattning vid eldar längs de s. k. natt-halterna, på bilden markerade av eldar. J. L. v. Greiff, Anteckningar angående Jagt och Djurfångst i Sverige, 2 uppl., Sthlm 1828, Tab. 3.

vargen var så gott som utrotad i vårt land. I det följande komma blott vargskallen att närmare behandlas, medan björnskall och rävskaall på grund av utrymmets begränsning få anstå till ett annat tillfälle. Under 1700- och 1800-talen höllos dock omfattande skalljakter även på björn och i våra sydligaste landskap har man jagat räv efter metoder, som direkt hänga samman med de äldre skalljakterna. Skjutvapnens allt allmänare användning, kontakt med kontinental jakt och inhemska jägares nya påhitt bidrogo till att metoderna för vargjakt blevo allt flera och varierande. De i början av 1800-talet brukade jaktmetoderna skildras ingående i Tidskrift för jägare och naturforskare år 1833.

Av de egentliga skalljakterna utövades sommarskaall eller skalljakt på bar mark på sådana platser, där rovdjuren gjort skada eller där man visste, att de uppehållit sig och haft ungar. Jaktens utformning i detalj berodde i hög grad på terrängförhållanden, årstiden och tillgången på människor och jaktutrustning. Men det fanns vissa allmänna principer, jfr bild 2. Jaktområdet måste noga studeras av skallets ledare, som hade att beräkna, var huvudjakten skulle anordnas i de fall att man först måste ordna med några sidodrev. Det gällde att beräkna antalet man, som behövdes, huruvida området var så stort, att natthalter måste ordnas och var dessa i så fall skulle bli. Det var en regel att avjagningen måste ske mot de större skogstrakterna, dit vargarna alltid sökte sig. Vanligen lät skallmästaren sedan markera huvudjaktens linjer genom bläckning eller kvistning av träden eller ibland fullständig inhuggning, d. v. s. upphuggning av skallgator. Den del av jaktområdet, mot vilken vargarna skulle drivas, kallades bogen och här uppställdes näten. Dessa kunde gillras fast eller löst. I senare fallet rycktes de av gistorna, då vargen löpte i näten, och snärjde in honom. Fast gillrade nät voro regel vid avjagning av s. k. luderplatser, varom mera senare. Vid löst gillrade nät har man även använt sig av en särskild typ med rännsnaror, som snörde samman den påse nätet bildade kring djuret, en metod, som erinrar om fisket med skott- eller grimnät. Där näten slutade,

fortsatte man med jaktlapparna, då sådana förekommo, ut mot drevarmarna, så långt de räckte. Sedan några avdelats att vakta näten och jaktlapparna, utsattes drevets manskap på båda armarna, tills de möttes i mitten av drevet, den s. k. bottnen. Så var jakten ställd och signalen till avjagningens början gavs vanligen med ett eller flera skott. Om drevkedjan ställts ut oregelbundet med ett eller flera sidodrev, inryckte dessa givetvis först, så att drevkedjan blev så jämn som möjligt vid den slutliga avjagningen. Drevkedjan ställdes alltid glesare ju längre bort från näten man kom och vid avjagningen intogs sedan armarnas manskap i kedjan undan för undan. Den tätade därför allt mer och mer. Vid näten och armarna posterade män, försedda med pikar. De som vaktade jaktlapparna, skulle hålla dessa i en ständig rörelse. Nätkarlarnas plats tycks ha växlat. Man kunde ha dem utanför näten eller innanför. Det har också förekommit båda sätten, varvid de, som stodo innanför näten kallades lönnvakter. De voro dolda av buskar eller skärmar och deras särskilda uppgift var att skrämma djuren på näten, då de passerade deras platser. Regel synes ha varit, att nätkarlarna blott voro beväpnade med pikar eller liknande tillhyggen och all skjutning vid näten var då förbjuden. Däremot kunde man ha skyttar ställda vid nätens kanter och ingående i drevkedjan. Det torde ända in i sen tid heller inte ha varit ovanligt, att eldvapen överhuvud icke kommit till användning vid skalljakt på varg och metoden lär därvid inte heller ha skilt sig avsevärt från nätskallens allra äldsta former. Vid de större skalljakterna, som leddes av jägeristatens tjänstemän och vari mycket herrskapsfolk brukade deltaga, hade givetvis skjutvapnen trängt ut pikarna vid näten redan på 1730-talet t. ex. under hovjägmästare Andreas Schönbergs många jakter. Jägarna stodo därvid framför näten väl dolda av särskilt iordningställda skärmar. Då nät icke kom till användning, vilket har varit ganska vanligt i senare tid, sedan skjutvapnen blivit tillräckligt effektiva, drevs skallet mot på lämpliga ställen utposterade jägarkedjor.

Vinterskallen på varg ordnades i stort sett på samma sätt som sommarjakterna med den skillnaden, att man då alltid

först ringade in djuren på spårsnön och även hade tillfälle kontrollera, att de voro kvar, medan budningen till skall gick runt i bygden. Även vinterskallen sattes som regel igång, sedan vargarna rivit böndernas husdjur någonstans. Från Kronobergs län berättas år 1833, att de som så önskade bland bönderna fingo sina svin värderade av socknens skallmästare och skallfogdar i oktober eller november. Härefter skulle de låta svinen gå ute som ett slags lockbete åt vargarna, varvid man byggde på erfarenheten att vargarna, sedan de ätit sig riktigt mätta på det feta fläsket, brukade sova ett par dygn i närheten. De svin, som vargarna togo, ersattes av socknens skallkassa, oavsett om vargarna dödades eller inte.

Hänsynen till terrängen spelade givetvis en mycket stor roll vid skalljakternas genomförande. Då markerna gränsade till öppet vatten, använde man sig gärna därav, antingen så att en i vatten utskjutande udde avsnördes av skallkedjan, varvid man räknade med att fälla djuren, då kedjan avancerade och djuren försökte bryta sig ut. Eller också ordnade man skallet med öppet vatten på endera eller bägge sidorna, då området kunde tagas mycket stort även med ett begränsat uppbåd av folk.

Det torde för klarhetens skull vara lämpligt att skildra några skalljakter från olika delar av landet, där något olikartade metoder kommit till användning. En del minnesgoda gamlingar ha insänt dessa skildringar till Nordiska museets etnologiska undersökning.

Då man ordnade skalljakter på i vatten utskjutande uddar, blev tillvägagångssättet något olika, om man hade nät eller inte.

Sedan man ringat varg på de i Vättern utskjutande uddarna inom Hammars socken i Närke, avstängde man landsidan med näten och drevet företogs därefter från sjösidan. Ungefär 15—20 alnar innanför näten stodo spjutkarlar bakom skyggen av granris och på 30—40 alnars avstånd från varandra.

På 1840-talet företogs ofta vargskall mot den yttersta udden av Värmlandsnäs, varvid skallkedjan drev ut mot spetsen, under det att den sammandrogs allt mer och mer. En man från varje hus på hela näset skulle möta upp. Beväpningen var mest en

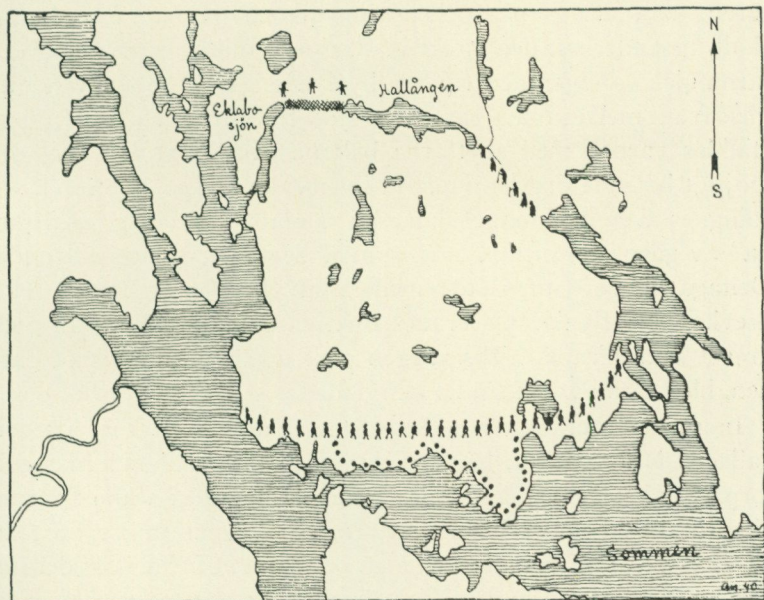

Bild 3. Schematisk karta över vargskallen norr om Sommen i Östergötland. Den punkterade linjen betecknar först avdrivna sidodrev. Drevkedjan gick norrut mot näten och skyttarna stodo mellan Eklabosjön och Hallången medan näset mellan den senare sjön och viken av Sommen bevakades av "vargaskrämmorna". Terrängen här har som synes av kartan varit idealisk för sommarskall, då de omgivande vattnen voro öppna.

famn långa störar, på vilka man fäst avbrutna liar. Några hade dock bössor och en del blåste i vallhorn eller tutade i näverlurar. Då skallkedjan sammandragits allt mer och mer och vargarna trängdes ut mot udden, måste de försöka bryta sig igenom och fälldes därvid. Ibland placerades skyttar i båtar vid sådana skall, för att fälla de djur, som möjligen sökte rädda sig simmande. Detta brukades ofta även vid björnskall.

År 1827 hade en varg varit synlig i Benestads by i Aringsås socken i Småland. Det anmäldes omedelbart till skallfogden inom Benestads rote och sedan gick skallbudet från rote till rote inom hela socknen. Ledare för socknens skallag var skallmäs-

taren, som utsågs på sockenstämma, och då han budade till skall, utsände han den stora skallkavlen. Inom byarna eller rotarna gick vanligen den vanliga byakavlen. Det omtalade skallet gick fram mellan två sjöar, Alva sjö och Salen, och mellan dem ställdes garnen med skyttarna bakom. Så långt i söder som möjligt började drevkedjan. En bit mellan kedjan och Alva sjö stängdes även med nät. Sedan man samlats, avdelades "utsättarna" av garnen, pålitliga karlar under ledning av en skallfogde. Deltagarna voro utrustade med spjut, yxor eller bössor. På drevkedjans flyglar placerades duktiga skyttar och sedan gick drevet sakta framåt, tills vargen gick upp. Han gick mot garna, blev sårad av en soldat och dödades sedan med spjut.

Inom det område av södra Östergötland, som förr i tiden kallades Norrsjöarna, härjade vargen bland småböndernas och torparnas boskap särskilt svårt under åren 1840—1860. Svårast blev det alltid under högsommaren, då vargens ungar började bli vuxna och krävde mycken mat, och särskilt fåren voro det för vargen lämpligaste bytet. Värst härjade vargen inom den vida skogsbygden norr om Sommen och här ordnades också många skalljakter mellan Sommen och de i norr liggande Eklabosjön i väster och Hallången i öster, bild 3. Det var socknarna Malexander, Torpa och en del av Ekeby, som vanligen höllo skalljakt tillsammans. Inom varje socken hade man en skallfogde och dessa avgjorde gemensamt, när skall borde företagas. Då utgick en särskild budkavel inom varje socken. Alla de större gårdarna höllo vargnät beräknat efter mantal och de sände två man var, de mindre gårdarna och torpen hade blott skyldighet att hålla vargspjut och "vargaskramlor" samt en man. De få bösseskyttarna skulle medföra ett visst antal kulor och varghagel och till skallaget hörde tre trummor, stora skalltrumman och två mindre. Utrustningen i övrigt var yxor, vargpikar eller bara knölpåkar. Skallen gingo alltid norrut mot storskogen enligt gammal regel och mellan Eklabosjön och Hallången ställdes näten, omväxlande med de fåtaliga skyttarna. Bakom näten stodo pikarlar, beredda att ge dödsstöten åt de hatade rovdjuren, då de snärjde in sig i näten. Drevkedjan ställdes icke utmed Sommens

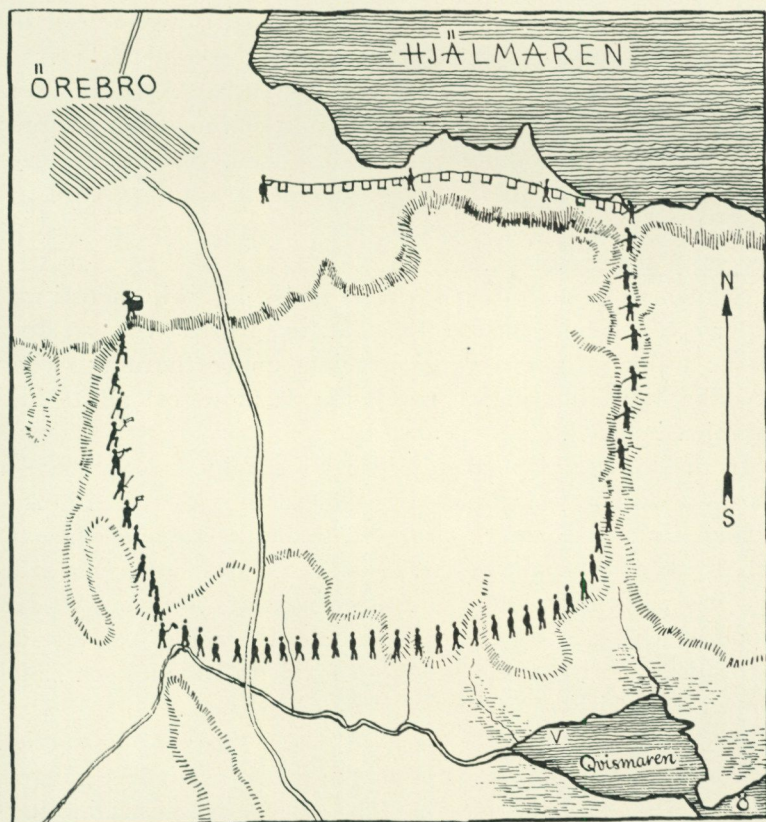

Bild 4. Schematisk karta över ett vargskall i Almby i Närke. Drevet går från väster mot skyttarna i en dalsänka i skogen. Kedjan i södra kanten skulle främst hindra vargarna från att fly över de frusna Qvismarekärren och jaktlapparna utmed norra kanten fyllde samma funktion här.

flikiga norra strand utan något inryckt, varvid de större udarna avdrevos först. Gubbar och gummor, som voro för gamla för att deltaga i själva skallet, ställdes utmed sträckningen mellan Hallången och Sommen för att hindra vargarna från att bryta sig ut där. De fingo således göra samma tjänst som de annars brukliga jaktlapparna och buro den talande benämningen "vargaskrämmor".

Från ett av dessa skall skildras också en säregen lokal bestraffningsform för sådana deltagare, som icke uppfyllt skallstadgans krav. En man, som kallades Skräddare Axel, stod som spjutkarl bakom näten. Han hade skrutit och menat, att vargen bara skulle våga komma dit, där han stod. Men då en varg verkligen kom i nätet och slet sönder detta, sprang Skräddare Axel för brinnande livet. Han fick till straff sex par spö på den stora skalltrumman.

Skallen på denna ort höllos mest under juli och augusti månader och anledningen härtill var, att ungarna då voro så stora att de följde de gamla vargarnas jakt under flyttning mellan de olika "flytttehiena" och man hade då möjlighet att få hela familjen i skallet.

Inom Mo härad i Småland bedrevs skalljakten på varg under 1830—1840-talet enligt metoder, som ännu på flera håll i orten tillämpas vid skalljakter på räv. Skallområdet kallades en "såt" och drevkedjan benämndes "bakskall" med sina sidoarmar. Garnen vaktades av spjutbeväpnade garnkarlar, medan skyttarna stodo på flyglarna, där garnen slutade. Då skallet var utställt, sattes det i rörelse genom ett skott och detta kallades och kallas ännu i dag vid rävjakterna att "knäppa skallet".

Ett större vargskall företogs i Almby i Närke på 1850-talet. En kartsbild över detsamma visar, hur man utnyttjade terrängen, bild 4. Man brukade inte nät, då det fanns tillräckligt med skyttar, uppställda i en lång dalsänka i skogen. Utmed Hjälmarens södra strand hade man jaktappar för att hindra vargarna från att ge sig ut på det frusna vattnet och då denna linje var den lättaste att följa, var den riktlinje för drevet med bottentrumman, som angav drevets gång. Det egentliga drevet var folk från Hjälmarsberg och Gällersta, medan folk från Norrby i södra kanten hade att hindra vargarna från att fly över de öppna Qvismarekärren. Området var ofta använt för skalljakter och man hade huggit upp både trumlinjen i drevets längdriktning och flera tvärgående riktlinjer. Om beväpningen berättas det, att den mest bestod av pikar av enklaste slag. Då de järnskodda greparna vid denna tid började ersättas av hela

järngrepar, tog man ofta av spetsarna och satte dem på kraftiga enestörar till vargpikar.

Den form av vargskall, som av Sandklef skildras från Rolfs-
torp i Halland (Vår bygd, 1938), varvid skallet gick mot i
vinkel fast gillrade nät, vilka i vinkelns spets omslöt en grop,
har författaren icke mött vare sig i den äldre litteraturen eller
uppteckningarna. Den även av Sandklef anförda uppteckningen
från Vättlösa i Västergötland (EU 1412) är en ofullständig
andrahandsuppteckning. Den nämner inga nät men väl grop
och jaktlappar. Den skildrar heller inget öppet skall utan av-
jagningen av en luderplats, som troligen varit kombinerad med
varggrop jämte grop av v. Greiffs typ.

Medan de öppna skalljakterna ha gamla anor långt utanför
Sverige har en annan form av skalljakt tydligen uppkommit in-
om vårt land och sedan här nått en rik utveckling och antagit
flera olika former genom vissa jaktledares personliga utform-
ning. Det är de så kallade jaktplatserna, särskilda för avjagning
speciellt lämpliga områden, dit vilddjuren lockas och vänjas ge-
nom utläggning av åtel. Då åtel i äldre tid vanligen kallades
luder är den i äldre litteratur vanliga benämningen luderplats.
De voro alltid i förväg inhägnade eller på annat sätt särskilt
anordnade för jakten.

"Åhr 1722 blef ett nytt påfund af luderplatser inrättadt af
Håf-Jägmästaren Wälborne Herr Andreas Schönberg", säger
Hillerström i sin avhandling om jakten i Västmanland. "Thesse
anlades på 3 a 4 ställen i Westmanlands Höfdingedöme, 5 a 6
mihl emellan hvar plats; samt anrättades på de ställen, hwarest
han förr gjort sig wäl underrättad om wargarnas stråkwäg i
fram- och återresan; ther utseddes och upstakades en plats,
hwars omkrets var 6 à 7000 steg. Thit fördes alla gamla häs-
tar i Socknarna ther omkring, samt alla the kreatur, som om
vintren blefvo döde, at ej något bete var till finnandes på något
annat ställe än in uti platsarne; hvilket förordsakade så mycket,
at alla vargar, som i thet district sig befunno, inom en kort tid
blefvo vahne at gå thit, hvarest the uti en rund tid niöto för-
plägning, utan at man oroade them på något sätt. När nu var-

garna blefve så hemtamde, (om jag så må säga), at the eygierna skildes thådan hvarken nätter eller dagar, var tiden inne at låta them betala alla sina måltider. Tå upbådades på Herr Håf-Jägmästarens befallning 2 ja högst 300 man allmoge till jagt, tå han natten förut låtit uppsättja Jagt-tygen rundt omkring platsen, och thet i all som största stillhet, allenast med 3 eller 4 personer på hvardera sidan, tå vargarne ej kunde märka någon farlighet, förr än platsen var omlappad och vargarne instängde, hvar efter thet blef en annan matredning för them, än the tillförenne haft.

Först i dagningen begyntes med sielfva jagtens afdrifvande, som vart sluten innan kläckan 10 högst 11 om dagen, så at alt, hvad thå uti sielfva platsen befants, blef af Håf-Jägmästaren skutit och dödadt; i så måtto kunna ofta på kort tid hela vargskåckar till 9 a 10 stycken bortfångas, förutan en ganska stor myckenhet med räfvar. När nu jagterne således fortsattes 2 a 3 dagar, var man altid tå försäkrad, at så många vargar blifvit dödade, som varit vahne at vistas uti then platsen. Thesse jagter höllos mest för juhl, och om det befants, at flere vargar begynte infinna sig vid någonthera platsen, så hölts 2 a 3 jagter på lika sätt, och thet antingen vid slutet af Februarii eller uti begynnelsen af Martii månader, tå the äfven så väl som the förra måste gå till kost. Härigenom blef på några års tid i Westmanland en tämmelig myckenhet vargar bortfångade landet till en förträffelig nytta”.

Schönbergs metod med jaktplats synes ha fått en viss användning i de centralsvenska landskapen under 1700-talet. Man torde kunna säga, att Schönberg bildat skola med sin jaktmetod, som från och med 1800-talets början utbildades och förbättrades av en rad efterföljare, jägmästarna v. Greiff, Hamnström och Westbaum. Dessa skrevo också flera små avhandlingar om den nya metoden att utrota rovdjuren.

Detta starka intresse för olika slags jaktplatser för varg får också ses mot bakgrunden av 1808 års jaktstadga, som särskilt tagit sikte på metoden och föreskrev skyldighet för allmogen att förse jaktplatserna med åtel av självdöda kreatur eller häs-

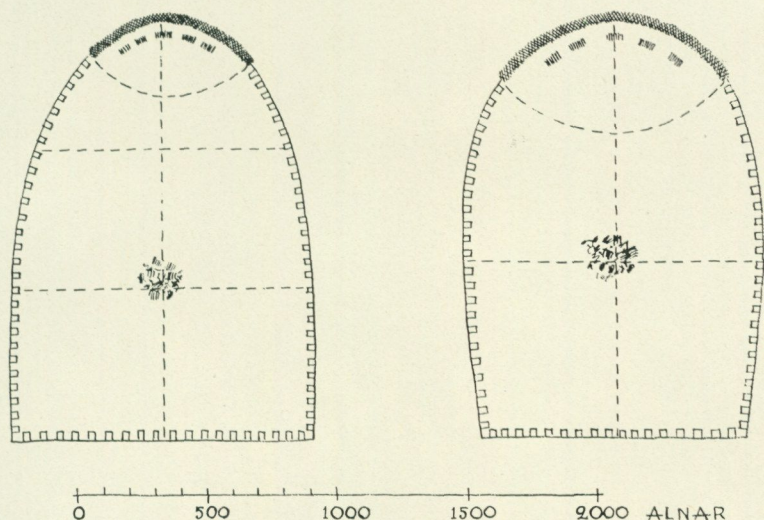

Bild 5. Andreas Schönbergs jaktplats (till vänster) med två halter och v. Greiffs förbättring med blott en halt före den sista, boghalten. Hela jaktplatsen instängdes med jaktlappar. Vid bogen ställdes näten och framför dem befunno sig skyttarna bakom skärmar. Schematisk teckning av förf. efter Tidskrift för jägare och naturforskare 1833.

tar, som skulle dödas. Det var förbjudet att lägga ut döda djur på någon annan plats inom tre mils avstånd. På en fjärdingsvägs avstånd från jaktplatsen fick inte jagas.

Schönberg hade vid sina jaktplatser tvenne rättningshalter före den sista, fasta halten, efter vilken drevkedjan framgick tyst. Det hade emellertid visat sig att djuren gärna försökte bryta igenom drevkedjan vid den andra halten och v. Greiff nöjde sig fördenskull med blott en halt för rättningen under jakten, bild 5. I stället för de gängse äldre 5 alnar höga näten begagnade v. Greiff endast $3\frac{1}{2}$ aln höga nät, varvid han kunde få ut 450 famnar i stället för de äldre 240 till ett jakttyg. Som motivering för de lägre näten framhöll v. Greiff, att nät icke längre kommo till användning vid jakt på älg och björn utan blott på varg, som enligt hans erfarenhet aldrig försökte hoppa över näten. Han försåg dem emellertid med jaktlappar

Bild 6. Hamnströms rulljakttyg. Jaktlappen är upprullad på sin kavle och skyddas av lådan.

Bild 7. Hamnströms rulljakttyg. Då duken utvecklas visar det sig att det i den oskyldiga lådan fanns en anskrämlig gubbe.

vilka sutto $2\frac{1}{2}$ aln från marken. Som ett exempel på effektiviteten i Schönbergs av v. Greiff förbättrade metod kan nämnas, att överjägmästaren för Stockholms län redovisar för 150 skjutna vargar under åren 1821—1828 på olika jaktplatser inom länet men med blott ett enda jakttyg. Utom denna lilla omändring av den gamla metoden lancerade v. Greiff även en annan, som emellertid aldrig blev prövad av honom själv. Att döma av en del uppteckningar har den dock fått en viss praktisk användning. Jaktplatsen kombinerades därvid med en i bogen uppförd varggård av 25—30 famnars omkrets och med kraftigt inåtlutande stängsel. Själva jaktplatsen gjordes omkring 1000 famnar i omkrets med en fast gärdesgård, 6—7 kvarter hög. Bottnen var öppen och i mitten av platsen låg åteln som vanligt. Då vargar voro inne, kompletterades gärdesgården snabbt med de 2—3 alnar höga med jaktlappar försedda näten, som fästades i uppstående störar och hängde ned till halva gärdesgården, där de fastsattes i gärdesgårdens hankar. Av blott 10—12 personer kunde sedan platsen avjagas från bottnen med hjälp av skramlor, rop, skott och ett oupphörligt larmande, varvid djuren beräknades skola fly in över varggårdens stängsel och fångas i denna.

I denna v. Greiffs andra jaktplats framgår klart de två tendenser, som voro genomgående för alla de nya förbättringarna, strävan att inskränka kostnaderna för jaktplatsens uppförande och underhåll samt att i möjligaste mån inskränka på behovet av folk för avjagningen. Jaktplatserna göras därför allt mindre och allt lättare att avjaga. De kombineras med varggårdar som den nyss nämnda av v. Greiff eller bli själva allt mera lika en varggård såsom Westbaums jaktplats.

Redan Schönberg hade emellertid insett behovet av mindre fångstplatser och han har även konstruerat en sådan, som emellertid Hillerström betecknande nog kallar varggård. Den var också närmast avsedd att ersätta de äldre, helt slutna varggårdarna. Med 1800-talets terminologi bör den dock närmast betecknas som en jaktplats, då den dels avstängdes med nät, sedan varg gått in, och dessutom avjagades på så sätt att ett par man

gingo in med skramlor eller trummor och drevo vargarna mot nätet, där de skötos. Hillerström anger denna jaktplats som nyupfunnen av Schönberg. Den var 1200 alnar i omkrets och hade formen av en triangel med en öppning på 50 alnar. Hågnaden var en 5—6 alnar hög och inåt lutande snedgårdsgård. För att hindra de inestängda vargarna från att bryta sig ut, tills avjagningen kunde ske, spände man fjäderlappar utmed stängslets insida eller också lät man några man ständigt gå längs med utsidan och banka i stängslet.

Hovjägmästare B. G. Hamnström hörde även till dem, som förbättrade de äldre jaktmetoderna. Han ville dels hindra, att djuren bröto sig ut genom jakttygen, vilket äldre varg gärna gjorde, dels ville han, liksom de andra, inskränka på de vid avjagningen nödvändiga folkuppbåden. I sin avhandling om vargjakt 1829 redogjorde Hamnström för två olika metoder. Båda hade en vid bogen av jaktplatsen uppförd varggård eller varghag, som Hamnström kallade den, med kraftigt inåtlutande sidor och ibland även kombinerad med en mindre varggrop. På den sida, som vette mot jaktplatsen, ordnades en bro för att vargarna lättare skulle kunna ingå i gården. Inlappningen av jaktplatsen skedde i ena fallet med en särskild art av jakttyg, s. k. rulljakttyg, vilket angavs vara uppfunnet av Hamnström. Till skillnad från de andra jaktlapparna kunde dessa utsättas i förväg, vanligen i lummiga granar, och alltid på den sida, som vetade inåt jaktplatsen. Dukarna voro upprullade på en kavle och doldes i de lådor, vari de förvarades. Vid inlappningen gällde det bara att utveckla dukarna genom att draga i ett litet snöre. Hela inlappningen beräknades på detta sätt kunna ske på 40—50 minuter av en enda person, bild 6—7. Jaktplatsen beräknades vara ungefär 4600 alnar i omkrets och för avjagningen behövdes normalt 300 man, men den kunde också ske med så liten styrka som trettio. År 1823 fälldes på en jaktplats av denna typ i Viby socken i Närke 41 vargar och 7 rävar, medan man på en annan jaktplats i samma län, där den gamla metoden tillämpades, blott fällde 20 vargar och 2 rävar.

Hamnströms andra metod räknade med samma varggård

som den nu nämnda. Jaktplatsen gjordes mindre eller högst 1000 famnar i omkrets och inhägnades på armarna med upprättstående, gles och kluven stör, upptill sammanbunden med vidjor. I jaktplatsens botten uppsattes rulljakettyget. Samtidigt uppsattes stänger för de nät, som brukades vid instängningen. Då varg var inne, gällde det blott att snabbt rulla ut bottens 150 jaktlappar och spänna näten — ett arbete, som beräknades taga 8 minuter. Avjagningen krävde blott 7—8 personer, varvid man försökte skrämma in vargarna i haget, jfr bild 8.

Att man var ganska mån om att beräkna de olika jaktmetodernas effektivitet i förhållande till nedlagt arbete framgår särskilt väl av en redogörelse för användningen av Hamnströms jaktplatser i Tidskrift för jägare och naturforskare år 1833, där det visas, att under åren 1824—1832 det hade på en jaktplats av den första typen fällt 45 vargar med 4772 dagsverken, vilket blir 103 dagsverken per fällt djur, medan man på en jaktplats av den andra typen fällt 29 vargar med 137 dagsverken, vilket således som medeltal blott blir $4\frac{1}{2}$ dagsverke per djur.

Ytterligare en metod, tämligen avvikande från de nu nämnda, uppfanns under dessa år av 1820-talet, då intresset för rovdjurens utrotande i landet var särskilt stort. Överjägmästare W. Westbaum konstruerade en cirkelrund jaktplats med 400 famnars diameter och med 6 öppningar av 40 famnars bredd och 2 stycken av blott 2 alnar. Inhägnaden var en 4—6 alnar hög gärdesgård. I de större öppningarna sattes stänger för jaktlapparna och näten, som nedrisades vid varje öppning. I de smalare öppningarna ordnades antingen en varggrop eller en stockfälla, vilka uppgillrades först sedan varg kommit in i jaktplatsen, bild 8. Vid avjagningen spändes näten och jaktlapparna, groparna eller fällorna gillrades, skyttar togo plats i skärmar framför näten, varefter några man skrämde fram vargarna inifrån jaktplatsen. Man beräknade högst 10 man för avjagningen. Även Westbaums jaktplats torde i likhet med v. Greiffs andra metod närmast ha varit av teoretiskt intresse. Konstruktören själv dog hastigt och man saknar uppgifter om att hans jaktplats anlagts på något ställe. Men som ett exempel på ett

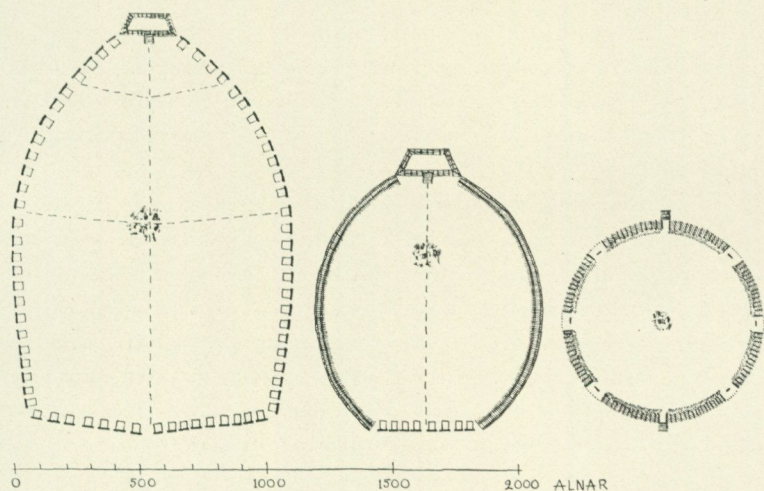

Bild 8. Hamnströms och Westbaums jaktplatser. Till vänster Hamnströms första metod med rulljakttyg runt hela området. I mitten Hamnströms andra metod med störgård och rulljaktlappar i botten. Till höger Westbaums cirkelrunda jaktplats med gärdesgård och öppningar för nät i de sex och grop eller stockfälla i de två andra. Schematisk teckning av förf. efter Tidskrift för jägare och naturforskare 1833.

av de många experimenten för en effektiv utrotning av rovdjuren kan den dock ha ett visst intresse.

Vid en jaktplats tillsattes vanligen en eller ett par närboende att hålla uppsikt. Spårningarna för att konstatera, om varg gått in, skedde vanligen nattetid och man använde därvid särskilda lyktor, som blott lyste rakt ned och rörde människens närvaro så litet som möjligt.

Fördelarna med dessa under 1800-talets början lancerade och särskilt inom vissa län av intresserade överjägmästare flitigt tillämpade jaktplatser voro påtagliga. De medgävo en ständig övervakning av de vargar, som vintertiden höllo till inom ett område, och då dessa voro tillräckligt vanda vid att inom jaktplatsen söka sin föda, kunde man snabbt och utan uppbådande av många människor innestänga rovdjuren och företaga avjagningen med inte ens en tiondedel av de styrkor, som krävdes

för de stora öppna skalljakterna. Skötseln av jaktplatserna kom givetvis också härigenom att bedrivas betydligt mera yrkesmässigt än de öppna skallen och detta torde vara anledningen till att folktraditionen som regel har betydligt mindre att berätta om jaktplatserna.

Utom deltagandet i skalljakt stadgade redan våra äldsta lagar skyldigheten att bygga och underhålla varggårdar. I vissa fall synas varggårdar, som tidigare vidrörts, även ha kommit till användning vid skalljakterna, varvid man drev mot varggården. I 1800-talets jaktplatser kommo de, som vi sett till förnyad användning, ibland förenade med mindre gropar. Varggårdarnas vanligaste uppgift torde dock alltid ha varit att fungera som självfångande anordningar, varvid man alltid hade åtel inne i gården och på olika sätt underlättade rovdjurens ingående, vanligast genom utåt liggande broar. Gillrade luckor och lämningar ha emellertid också förekommit. Avsikten med denna artikel har närmast varit att skildra olika former av vargskall och en närmare utredning av varggårdarna och de närstående groparna är därför utesluten.

I den långvariga och ständiga striden mellan människorna och rovdjuren torde för bekämpandet av vargen skalljakterna ha varit den viktigaste metoden, innan gift och moderna skjutvapen gävo människan ett allt för påtagligt övertag. Detta gäller mellersta och södra Sverige samt de delar av Norrland, där bebyggelsestätheten varit tillräckligt stor för organiserandet av vargskall. I Nordsveriges glest bebyggda områden ha hetsjakterna av några få men ytterst uthålliga och skickliga skogsmän även kunnat hålla vargen på avstånd. Skalljakterna och skalllagen voro som så många andra lagbildningar ett av bondesamfundets urgamla sätt att gemensamt lösa de uppgifter, där de enskilda möjligheterna inte räckte till. Den stränghet och ordning, som krävdes vid dessa folkuppstånd, har säkert också haft sin uppfostrande betydelse för en allmoge, där behovet att följa den egna viljan och de egna infallen städse varit starkt framträdande.